
Iritana Tāwhiwhirangi, 1928-2025



I taku tūtaki tuatahi i a Nanny Iri, e toru noa ōku pakeke, i te kōhanga reo ahau o Te Iri Kahurangi ki Tūranganui-a-Kiwa, ko tāku i kite ai kua tae mai te kuia me āna kaimahi ki te tiroiro i te kōhanga, ki te whakatakoto hoki i āna kaupapa ki ngā whānau. Ahakoa te tawhiti o aua rā, ahakoa te tamariki ōku, kei te wāhi hōhonu tonu o mahara tērā kitenga tuatahi e pūkana mai ana, kāti he aha i pēnei ai?

He tipua a Iritana Tāwhiwhirangi.

He kōpara nā Rongomaitāpui.

Kia hoki tātau ki tana ūkaipō, ki roto o Te Tairāwhiti, ki te wairere i motuhia ai tana pito ki Wharekāhika, ki te rohenga i tipu ai i a Iritana. Ko te kuia nei he mea whāngai e tōna iwi whānui, ka mutu he mea tuku ia kia ki te kura whakamārohirohi o Ngāti Porou, ki ōna pakeke, kia mātotoru ai tōna kiri. Ka 10 ōna tau ka pae taringa ia ki ngā tohutohu a Tā Apirana Ngata, kia whāia te mātauranga a te Pākehā. I tana ihumanea ka whakawhiwhia ia ki te karahipi ki Hukarere, ki reira rongu tuatahitia ai ia te ringa kaha o ngā ture ā-kura, kia pēnei, kia pēnā, ā, ahakoa tana tawhitawhi ki te haere, ki te noho anō hoki, ka eke a Iri ki te tohu puhikaioere o te kura.

Nā wai rā ka tomokia e ia te ao o te pakeke me āna haepapa. Ko ruka rā ia ki ngā mahi kura māhita, ki ngā mahi whakarauora hapori, whakarauora whānau anō hoki. Ka kitea e Iri e tāmātemate ana te iwi i ngā taumahatanga o te ao, i ngā whakawai maha nā te nekehanga o ngā whānau Māori ki ngā tāone nui. Ka karangatia a Iri ki Pōneke, ki te Tari Māori mahi ai, hei kaikōkiri i ngā kaupapa whakarauora, ki kōnei huri ai ō tātau whakaaro ki te Hui Whaka-tauira ki Waiwhetū i te tau 1979.

Te pūtake o Te Kōhanga

Nō roto i ngā whakakorikori ka pao te reo o Kara Puketapu kia kotahi mai ngā rangatira o te motu ki runga o Waiwhetū Marae wānanga ai i ngā take whakamataku i te iwi, ko te tohunga o Waikato tērā, ka mutu ko te rehurehu o te reo tētahi take nui. Ka whakatakotoria e Henare Tūwhangai he kōrero whakakitenga ki te minenga, “Kia whānau rawa mai te mokopuna, rarau atu ki te ū, whāngaia ki te reo.” Ka tohua ko Iri hei kaiwhakakao whakaaro, ā, kia whakarewaina e ia he kaupapa hei whakaaro anō i te iwi, e hia kē nei ngā kaupapa engari ko te ariā i hao ai te ngākau o Iri ko te kaupapa e kiia nei ko te kōhanga reo, ā, hoki atu, hoki atu a Iri ki aua pakeke kia tika te tū mai o te kaupapa nei.

Ka rewa te waka o te kōhanga reo, ka noho ko Nanny Iritana hei amokapua i ngā tau hira, i hōrapa ai te taonga nei ki te whenua. Ko te wahine whakahaere kaupapa he tohu ki ngā māmā katoa o te motu me taea e te wahine Māori te kaupapa te arataki. Ka mutu i āna kauhau ko te kōrero a Iri ki ngā whānau, “Me kua koutou e tuku i te mana o te whānau ki te Kāwana, kei ā koutou kē te mana ki ā koutou tamariki, tēnā tiakina!”

Ka takahi a Iri me āna kaimahi i te nukuroa o te whenua, hei tāna i waimarie nui ia i te tautoko o Te Arikiniui Dame Te Atairangikaahu, mōna i korowai i te kaupapa, mōna i whakaū i te mana ki te kaupapa, i pai ai te pepehatia o te kōhanga reo ki ngā whānau puta noa i te whenua nei. Ko rāua te tauira o te mana wahine, hei kitenga whakaohoho ki ngā māmā o roto i ngā kōhanga reo, e maia ai te tū.

Te reo Māori

I te whakamānutanga o te waka o te kōhanga reo ko te ripoata a Benton “Ka ora rānei, ka mate rānei te reo” tērā e whakamataku ana i te iwi, ko te kitenga a Benton kōore ngā whānau i te kōrero Māori ki ā rātau tamariki. Ko te whakatūria o te kōhanga reo te urupare. Me te aha ka whakatauhia kia mātua aro te whakarauora reo ki ngā mokopuna me ō rātau whānau, inā hoki kia whai wāhi mai ngā mātua ki ngā whakarite, kia piri mai ngā kaumātua hei kaitiaki reo, hei kaiwhāngai anō i ngā tamariki ki te reo, i kōnā hono anō ai te aho reo kua motu. E toru reanga ako tahi ai, kōrero tahi ai i te reo i raro i te tuanui kotahi.

Ka rāhuitia te kōhanga reo ki te reo Māori anake. Ko te nuinga o ngā mātua i taua wā ehara i a rātau te reo, engari i mōhio rātau me kua tērā māuiuitanga e heke ki ā rātau tamariki.

Ko Iritana tētahi kuia whakaaro nui ki te hunga he iti te reo, hei tāna ki te hiahia te whānau ki te kaupapa me āna taonga, tēnā tukuna kia tomokia te whare, engari mā rātau anō te reo e ako. Ko te ariā ako nei ka hau ōna rongu ki ngā iwi taketake puta noa, inā hoki he kaupapa ka taea e ngā iwi o te ao, ā, tū mai ana ngā whare tōna rite ki Hawaii, ki Taiwan, ki Amerika, ki mea wāhi, ki mea iwi.

Mātua Rautia

Ko te tino ia o te Kōhanga Reo, ko te whānau tonu. Kia hoki mai te whānau ki tana rangatiratanga, pēnei i te reo rangatira, i ngā tikanga, i ngā uara e Māori ai te whānau, e tū tangata hoki ai tātau. Kia ako takitahi te whānau i ēnei taonga me kuhu te whānau ki ngā whakahaere, ki ngā mahi

whakamahere, kia rongo hoki te whānau i te taumaha o te kawē i te rangatiratanga. Ko te kupu ōhākī a Iritana, “kaua e mahi i te mahi mā te tangata, māna anō ia e kuhu, ko tā tātau he tautoko noa”.

I ngā tau e 10 tuatahi o te kaupapa i te kōhanga reo kē te mana whakahaere, ahakoa kaupapa here mai, ahakoa whāinga anga whakamua mai, katoa, katoa i te kōhanga reo.

Ka eke te wā ka whakawehewehetia te Tari Māori, ka whiua te kōhanga reo ki te Tari Mātauranga, e ai ki a Iritana “Koia te mahi kino rawa atu, kāore rātau i kōrero mai, i wānanga rānei ki ngā whānau, i makaia noa mātau hei kai mā te Tāhūhū. Ko te timatanga tērā o te tāmātemate o te kaupapa.”

I te tau 1993 e 50% o ngā mokopuna Māori i ngā kōhanga reo e akohia ana. I tēnei rā nei e 10% noa iho.

Te aupēhi a te Kāwanatanga

Ka pā mai ngā ture a te Kāwanatanga, ko ngā ture whakawai, whakapākeha i te kaupapa, i ngana ki te muku i te mana o ngā whānau, ka mutu ko te whāinga kia whakatō kē i te whakahaere pākeha mā te ture ki ngā kōhanga reo.

Ka tohe a Iritana ki te Kāwana, ka pakanga, ka tīkina mai ngā kariri i taea i taua wā kia mau tonu ai te mana o te kaupapa. Ka aratakina ngā kaupapa pupuru i te mana.

Ka whakarewaina ko *Te Whāriki a Te Kōhanga Reo*, hei marautanga motuhake mā te kōhanga reo, ka whakamānawahia e te Kāwanatanga, ā, nā wai rā ka whiria *Te Whāriki* a te ECE, he tino tohu tēnei o te hiranga o te

mātauranga Māori, waihoki te ngākau mahaki o te kuia.

Ka whakakauretia Te Tohu Mātauranga Whakapakari Tino Rangatiratanga o Te Kōhanga Reo hei tohu mā ngā kaimahi i te kōhanga reo, hei tā Iri “Ko Te Tohu he whakamana i te mātauranga Māori taketake, te momo whakatipu tamariki a te Māori.”

Ko tētahi o ngā take nui i whakarewaina te tohu, kia kaua te whakaaro Pākeha e noho mātāmua i te kaupapa, ka whakamomori te kuia kia kaua te kaupapa nei e riro ki ngā whakahaere a-tauwi. Hei tāna ko tētahi tino rerekētanga ko te anga o te kaupapa ki te katoa o te ao o te tamaiti, ki te katoa o tōna ao tūroa. Ko te whāinga kia tautoko i te whānau kia pakari ai te tamaiti mō te ao, kaua mō te ao mahi anake, kaua mō ngā whakawhiwhinga kura anake, engari kē ia kia rite ia ki te kawē i a ia i te rangatiratanga.

Ahakoa ngā piki me ngā heke, i tau ai te manawa o Iritana i ngā hua nui kua puta i te kaupapa, neke atu i te 50 mano manu pīrere i ngā tau, kua tū hoki mai ngā kura kaupapa Māori, ngā kura ā-iwi hei ara manaaki i ngā manu pīrere. Kua pakeke ngā mokopuna tuatahi, kua hoki mai ki te manaaki i te kōhanga reo, ā, i whakahihī māori te kuia i te ataahua o ngā hua o te kaupapa, hei tāna, ‘Kei a koutou te reo, kei a koutou te mātauranga, kei a koutou te ao’.

Haere rā e Kui i te raumati, i te takapau o Hineteiwaiwa, i ngā rangi whakaatua i a koe ki te māi o te pō. Kia au tō moe.

Nāku noa,

Rāniera Procter, Chair Te Kōhanga Reo National Trust